

Bondens Almanak

Af Lis Toft Andersen

Indledning

Almanak, aarlig udkommende fortegnelse over aarets dage, med angivelse af fest- og helligdage, oplysninger om solens og maanens op- og nedgang m.m. (jf. Kalender); ofte i form af en bog tillige indeholdende oplysende og underholdende stof, i ældre tid ogs. vejrspaadomme og andre forudsigelser.

Således definerer Ordbog over det Danske Sprog en almanak, det skrift som frem til midten af sidste århundrede – ved siden af bibel og salmebog – fandt den største udbredelse i den danske landbefolkning. Det er denne populære almanaks udvikling over en 300-årig periode fra midten af 1500-tallet, som er emnet for det følgende, en udvikling der former sig som et drama bestående af to akter.

I første akt vil vi se, hvorledes almanakken opstår på grundlag af middelalderlige helgenkalendere og åreladningstabeller og gradvist vinder udbredelse hos befolkningens store flertal, bønderne, ved at blive tilpasset og sammenvævet med deres levevis og tænkemåde. I andet akt indtræffer et dramatisk vendepunkt, idet 1700-tallets reformatorer får øje på almanakken som et velegnet medium for tidens oplysningsideer, og de forsøger derfor bl.a. at modernisere almanakken, så den ikke kan give anledning til overtroiske forestillinger. Endvidere bliver der indrykket populærvideenskabelige artikler i almanakken, og Landhusholdningsselskabet begynder at give gode råd om moderne landbrugsdrift. Den moderniserede almanak falder dog slet ikke i bøndernes smag, og de sætter sig til aktiv mod-

Lis Toft Andersen, f. 1952, cand. mag. i dansk og engelsk, adjunkt ved Niels Steensens Gymnasium. I 1982 udgav hun sammen med Martin Zerlang og Bjarne Thorup Thomsen »En selvskrevet historie – om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark« (Samleren).

værge ved pure at nægte at købe de nye almanakker, ja, sine steder rapporteres der om tumult på markederne. Reformforsøgene må derfor flere gange opgives, og først i 1833 finder dramaet en afslutning. Da lykkes det endelig at løsrive rigets officielle almanak fra dens rod i astrologien.

Ved afslutningen af dette drama vil tilskuerne forhåbentlig synes, at de kender nye sider af den danske bonde i en periode, hvor meget få bønder ytrede sig direkte om sig selv.

Bondens almanak tager form

De første almanakker stiledede ikke efter »Menigmands Horizont. Siden efter tog Sagen en anden Vending, da i hver Mands Hus i Riget, fra Palladset af og til den ringeste Hytte, en Almanak blev et aldeles nødvendigt Møbel.« (Rasmus Ny-erup)

Forløbere for almanakken

Betragter man det bevarede fragment af den første årsmalmanak fra 1555, ser man, at hver dag er forsynet med et katolsk helgennavn, og ud for hver søndag er dagens prædikentekst medtaget. Desuden angiver anskuelige signaturer de rette dage for åreladning og kopsætning, og almanakken rummer endvidere en række astronomiske oplysninger: ud for hver dag er anført i hvilket af dyrekredsens tegn (dvs. »stjernetegnene«) månen befinder sig, månens forskellige faser er markeret, og planeternes indbyrdes stilling er angivet. Endelig fremsættes spredte vejrforudsigelser i stikordsform.

Denne udformning af almanakken rejser spørgsmålet: Hvordan er dette besynderlige sammensurium af religiøse, medicinske, astronomiske og astrologiske elementer blevet til?

Det religiøse element peger tilbage på den katolske kirkes helgenkalendrier. De indgik oprindeligt i salme- og bønnebøger, således at deres indehavere kunne holde rede på, hvornår de forskellige helgener skulle fejres. Men når disse helgener fandt indpas i det nyligt reformerte Danmarks almanakvæsen, skyldes det først og fremmest, at helgendagene for mange mennesker tjente som mærkedage for bl.a. arbejdslivet, således også for bønderne. Denne verdslige brug af helgendagene havde man allerede i begyndelsen af århundredet taget højde

Augustus høstmaaned

1	c	Deer i fengsel	Buck 29	wuer
2	d	Dag wd mister	van 13	9 58ere
3	e	Staffen	van 28	†
4	a	Drage Wlfue en saare klædet paa		
5	n	an dz an fructen dog kede maa	pat 8	
6	f	Protus	fisk 12	* S
7	g	Dwaldus	fisk 27	florh
8	a	xpsus	ved 12	
9	b	Afra	vede 27	dot
10	c	Liriacus	spur 11	wuertegen
11	d	Reinbert	spur 26	(11 55f *
12	e	Laurentius	tuil 9	
13	a	Denner gsz sig den wtru Suend/		
14	r	Lare det aff hånem huer from Lstriffen		
15	r	Luce wdi det pvi Lap		
16	f	Libur	tuilk 22	der
17	g	Clara	krab 5	* S
18	n	Dippol	krab 18	regen
19	b	S-li Buck	lgue 6	forden der
20	r	Marien hjem	løffu 13	
21	d	Arfacus	løffu 25	

Fragment af 1555-almanakken, her i kopi fra Mogens Lebech: Fra ru-
nestav til Almanak (1969). Originalen findes på Det kgl. Bibliotek.

for i almanakkens forløber, evighedskalenderen, altså en ka-
lender som lod sig bruge år for år.

Nogle af evighedskalenderne var helt eller delvist udformet
som billedkalendere og derfor anvendelige for folk med ringe
læsefærdighed. Det gælder både for en håndskreven lommeka-
lender fra 1513 og for den første trykte kalender fra 1530, hvor
helgennavnene er kombineret med stiliserede portrætter, eller
helgenerne er repræsenteret ved deres atributter. En del af
disse tegninger er dobbeltydige, således at de dels kan rela-
teres til deres religiøse sammenhæng og dels til brugen af dem
som mærkedage. Ud for Bartholomæus' dag er således afbildet
en krumformet kniv, der kunne opfattes som den kniv, han
blev slået med – eller som et høstsejl, da hans dag, den 24. au-
gust, faldt i høstens tid. Bartholomæus blev også i folkemunde

Billedkalender fra 1513 (Det kgl. Bibliotek). Kopi fra Lebech.

kaldt Bertel Brydestrå på grund af de frygtede høststorme, og han blev herved trukket helt ind i det konkrete hverdagsliv og bort fra den religiøse sammenhæng.

I andre af tegningerne er forbindelsen til helgenerne helt eller delvist forsvundet. 1. maj er Philip og Jacob i kalenderen fra 1513 afbildet med et træ, som sandsynligvis skulle symbolisere løvets udspring og forårets komme. I samme kalender figurerer Lambert den 17. september sammen med en hjort, og i den trykte kalender fra 1530 er kun hjorten medtaget – da skulle jagten tage sin begyndelse.

De kalender, bønderne *selv* udarbejdede, er i endnu højere grad præget af denne udvikling. I en svensk bondealmanak er så godt som alle helgentegn i de for bonden vigtige perioder erstattet af nye af landbrugsmæssig art. Tiburtius er f.eks. blevet til en sædemand, og St. Jørgen er repræsenteret af sin hest, for på hans dag skulle hingsten slås til stoddet. På en dansk kalenderstav fra 1531 er St. Jørgen repræsenteret på samme måde, og her er St. Urban erstattet af et visent udseende havreaks. En bonderegel sagde således, at »den som sår havre på Urbans tid får store bælg og intet i.«

I kalenderen fra 1513 er de verdslige mærkedage også angivet på anden vis, nemlig med sort markering, mens de dage, som er medtaget af religiøse grunde er markeret med rødt. Også brugen af månedsbilleder, som illustrerer årets skiftende arbejder i marken og huset peger på, at kalenderen var tiltænkt en bonde. Svarende til disse billeder havde hver måned sit landbrugsmæssige navn, f.eks. blev april kaldt fåremåned og november slagtemåned. Disse navne fandt siden indpas i de trykte årsmalmanakker.

Bøndernes brug af helgendagene som mærkedage i arbejdslivet satte sig altså tidligt konkrete spor i de forskellige kalenderværker, og det er i denne verdslige brug, man skal søge hovedårsagen til, at de katolske helgennavne forblev et fast element i de fleste almanakker efter reformationstiden – ja helt op i dette århundrede. Bønderne var oprindeligt blevet påtvunget hele dette helgenvæsen med kristendommens indførelse, men indføjede og tilpassede det efterhånden i deres konkrete, naturbundne tænkning. Det blev en lang og sej kamp at få dem til at erstatte helgendagene med den moderne, abstrakte taldatering, »denne Maalestok paa et Folks Cultur«,

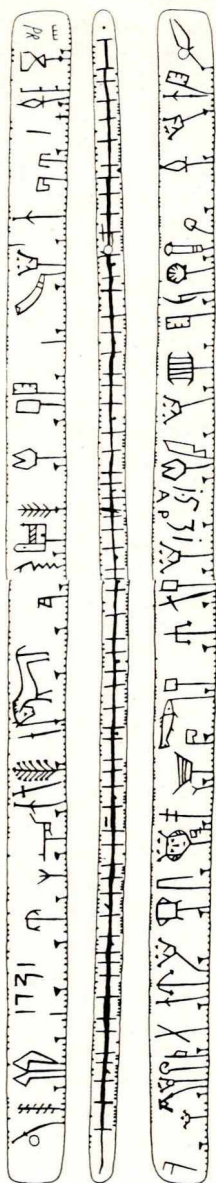

Svensk Bondemanak. Kopi fra Lebech. Findes også i S. Svensson: Bondens år (Stockholm 1972)

som den nordsjællandske præst Joachim Junge udtrykte det i slutningen af 1700-tallet.¹

I Sverige medførte helgendagenes funktion som mærkedage, at man efter indførelsen af den gregorianske tidsregning i 1712 helt frem til 1869 (dog med undtagelse af 1793–1818)

Dansk Kalenderstav fra 1531. Kopi fra
Niels-Knud Liebgott: *Kalendere* (1973).

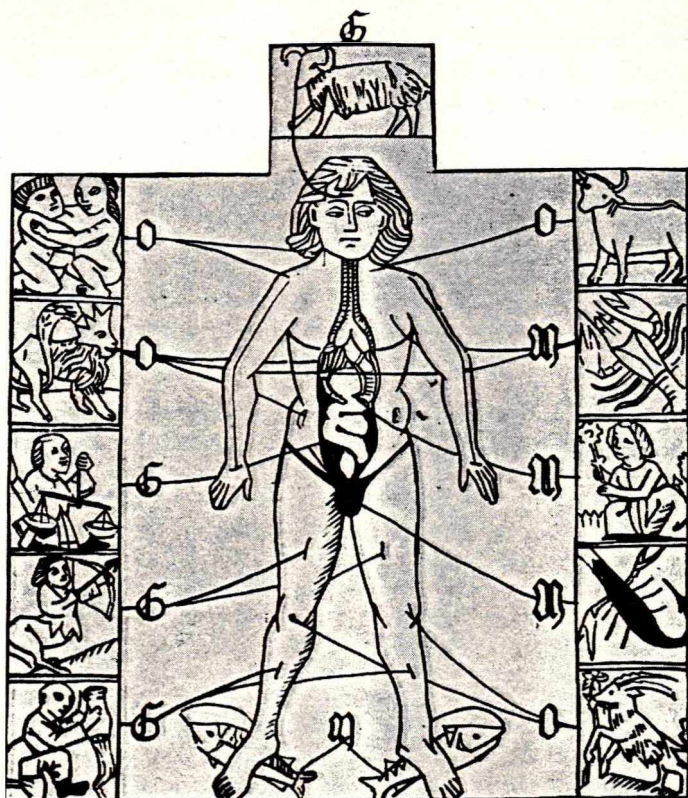

opererede med dobbelt tidsregning i almanakken, dvs. medtog den gamle julianske, idet kalenderreformen forskød helgendagene 11 dage frem i tiden og dermed bragte kludder i mærkedagene. De danske almanakudgivere var ikke så forbrugervenlige som de svenske, da vi i 1700 indførte den gregorianske tidsregning. Mange rådede dog herpå ved selv at indføre den gamle tidsregning i almanakkens margen, som man kan se det gjort i Det kgl. Biblioteks eksemplar fra 1702.

Åreladnings- og kopsætnings-anvisningerne samt de astronomiske oplysninger i almanakken fra 1555 peger på, at åreladningstabeller beregnet på astrologisk grundlag af 1400-tallets læger var et andet væsentligt udgangspunkt for almanakken. De første åreladningstabeller var udformet som en månedsvis redegørelse for, hvor på kroppen man skulle lade sig årelade, tidsfæstet i forhold til de kendteste helgendage, f.eks.: »Mandag før tre kongers aften på fødderne«. For at finde frem til enkelte dage måtte tabellens indehaver ty til et af de før omtalte helgenkalendarier, men fra slutningen af 1400-tallet blev der efter åreladningsforskrifterne optrykt en fuldstændig navneliste, og en egentlig kalender havde dermed taget form.

1400-tallets åreladningstabeller henvendte sig til en ret snæver kreds af læsekundige og medicinsk interesserede, men med 1500-tallets billedkalendere skete en begyndende popularisering af de astrologiske forskrifter, også inden for andre områder. I den før omtalte evigheds-billedkalender fra 1513 angiver røde prikker 23 ulykkesdage (»dies ægyptii« eller »forvorpne dage«), hvor man burde foretage sig så lidt som muligt. Kalenderens »tabula signorum« var det dog ikke enhver beskåret at anvende. Denne tabel angav, i hvilket af dyrekredsens tegn månen befandt sig i hvert døgn afhængig af det gældende gyldental, og den kunne anvendes til beregning af de rette tidspunkter for åreladning.

Årsalmanakken gjorde det naturligtvis betydeligt lettere at give astrologiske forskrifter, idet disse blot kunne anføres ud for hver dag. I 1555-almanakken indtog de medicinske forskrifter en central plads, men i de følgende århundreder kom landmandens forskellige aktiviteter til at indtage en central plads i almanakken. Der blev givet anvisninger på de rette tidspunkter for såning, plantning, jagt, fangst og ophugning af

Åreladningsmand fra 1400-tals almanak. Kopi fra Nils Lithberg: Almanackan (1933).

træ, altsammen angivet ved let forståelige signaturer. Desuden blev de korte vejrforudsigelser suppleret med et »prognostisk tillæg« bagest i almanakken, hvor de enkelte årstiders vejr blev beregnet på grundlag af de planetare konstellationer. Endvidere fandt oplysninger om, hvor og hvornår der var marked, indpas. Målet var således tydeligvis at gøre almanakken til et »aldeles nødvendigt Møbel« for den danske bondestand, der jo udgjorde hovedparten af befolkningen.

Niels Heldvads populære almanakker

I 1600-tallet havde de astrologiske forudsigelser taget et sådant omfang, at Christian IV i 1634 så sig nødsaget til at forbyde almanakker indeholdende forudsigelser af »krig, orlog, dyrtid, pestilens og anden Guds den allerhøjestes straf og ris«. Christian IV, som selv havde fået forudsagt sin fremtidige skæbne, da han blev født, af ingen andre end Thyge Brahe, kom med sit forbud til at besegle det officielle Danmarks dødsdom over astrologien som videnskab, og den fik hermed fremover status af overtro. Men som den senere historie vil vise, kunne hverken han eller de efterfølgende reformatorer udrydde troen på planeternes indflydelse med love og forordninger.

Den direkte anledning til Christian IVs forbud var de overordentligt populære almanakker med tilhørende prognostica, Niels Heldvad havde udgivet siden 1591. Han var den sidste almanakforfatter herhjemme, der var hundred procent overbevist astrolog, og han var den af de tidlige almanakudgivere, som bedst forstod at gøre almanakken til underholdende læsning. Han skrev meget levende, og han indflettede ofte ordspog og almindeligt kendte mærkeregler i sine forudsigelser, hvorved han appellerede til læsernes genkendelsesglæde. Han kunne f.eks. skrive: »Sidste kvarter den 22. marti, til middag tempereret: Nu skal bonden så havre, dog mærk: Georgius tøj er bedre end tusind læs hø, have de gamle sagt. Thi dersom det er tøjvejr på S. Georgij dag årligen, da godt havre år.«

Heldvad appellerede således tydeligvis til et bondepublikum, og efter eget udsagn havde han stor succes hermed. Han hævdede, »at hans almanakker og prognostica, små og store, tyske og danske, hvert år udi Hamburg bliver prentet og publiceret i over 100.000 eksemplarer, foruden hvad der prentes i København på Danske, som publiceres over de tre kongeriger Danmark, Sverige og Norge.«² Taget i betragtning at Danmarks befolkning på daværende tidspunkt var under 700.000, er der tale om meget store oplag, som også tyder på, at Heldvad var med til at sikre almanakken dens centrale stilling som folkelig læsning.

Heldvad gav dog ikke kun gode råd til bønderne og spåede om »krig, orlog, dyrtid og pestilens.« Han benyttede også sine almanakker til at fungere som sin samtids moralske revser og

de fattiges forsvarer, hvilket måske var medvirkende til, at han kom i miskredit hos myndighederne. I 1598 tordnede han mod »kornorme, kornrotter, kornravne, kornrakkere,« der afpressede fattige bønder ågerrenter, når de lånte penge:

»de forbandede, ugudelige og tyranniske mammonister, der drev den allerugudeligste jødiske åger med deres rigdomme, så det var billigt, om de med almuens forbandelse blev fordømt og bortkastet til Helvede.«³

Heldvad forsøgte imidlertid også at bruge sine prognostica i folkeopdragende øjemed, og på det punkt var han næsten 200 år før sin tid. I 1625 argumenterede han for nativiteternes betydning, dvs. spådomme på grundlag af et menneskes fødselstidspunkt, og han benyttede samtidig lejligheden til at give gode råd om børneopdragelse:

»En astrolog kan stille et menneskes nativitet rigtigt og så klart, som kunde han se ind i hjertet, når han blot har og ved året, måneden, dagen, timen og tiden, på hvilken samme menneske er født. Hvilket gavner så meget, at et menneske kan få vide sin complexion, sit temperament og sine inclinationes, hvilket kan hjælpe meget ved børnenes optugtelse. Thi når fromme forældre ved sådant, kan de holde dem til at lære de ting, hvortil naturen vil hjælpe dem. Er børnene tilbøjelige til udyd, da kan forældrene tvinge og vænne dem betids fra det onde og ikke give dem for frie tøjler. Forældrene bør heller ikke tvinge deres børn til at lære det, som naturen ikke vil tilstede. De, som er komne til skelsår og alder, kan spejle sig i deres nativitet ... «⁴

Heldvads prognostica forudsatte naturligvis en evne til at læse, og hvor mange bønder der kunne det, vides ikke med sikkerhed, men læsefærdighed krævedes ikke i samme grad af selve almanakken, der som tidligere nævnt for en stor del bestod af anskuelige signaturer og dermed fortsatte traditionen fra de tidligere billedkalendere. I øvrigt svandt det prognostiske tillæg betydeligt ind efter forbudet mod »partikulære spådomme«. Ringe læsefærdighed behøvede således ikke afholde nogen fra at anskaffe sig en almanak.

Bøndernes astronomi og astrologi

De middelalderlige astronomer så stjernerne og planeterne som dele af et samlet, komplekst system, hvor de enkelte him-

melleger blev sat i relation til hinanden, solår, måncykler og planeternes omløbstid beregnet. Ved siden af denne tidligtvidenskabelige astronomi fandtes en mindre vidtløftig bondeastronomi. Ligesom bønderne iagttog forandringer i naturen, iagttog de forandringer på himlen. Som Junge bemærker, betragtede bonden »baade Skyer og Stierne og Soel og Maane, men aldrig *in abstracto*, stedse *in concreto*, thi han veed med sig selv, at han staaer endnu paa Jorden.«⁵

I det daglige bestemte solen, hvornår det udendørs arbejde skulle påbegyndes og afsluttes. Og når bønderne skulle fastlægge tidspunktet på dagen, tog de bestik af solhøjden. Det var specielt vigtigt at vide, hvornår det var middag og dermed tid at vende hjem til middagsbordet. Det afgjorde de nordsjællandske bønder ifølge Junge på følgende konkrete måde:

»Bonden seer (...) op efter Solen, kan Huen derved falde ham bag af Hovedet, da er det Middag; han maaler sin Skygge, kan han spænde den med et Skridt, da har Maven gyldig Aarsag til at brumme.«⁶

Hvis det derimod drejede sig om at fastsætte tidspunktet om natten, gik man ud fra stjernernes stilling på himlen. Det var især af betydning om vinteren, hvor arbejdet blev påbegyndt, før solen stod op. Ifølge Junge benyttede Hørsholm-bønderne »Stiertens« drejning på Karlsruvognen til at beregne tidspunktet på natten. Karoline Graves fortæller, at bønderne på hendes hjemegn gav stjernerne navne efter deres relation til dagliglivet. En stjerne blev således kaldt »Grødstjernen«. »Det er sikkert en gammel Benævnelse; den Stjerne har de formodentlig lagt mærke til, naar det var Nadvertid.«⁷ En anden stjerne blev kaldt »Pærs Pig«, hvilket jeg gætter på skal betyde »Pers kæp«, måske på grund af en sammenhæng med hyrdelivet. I »Bondens År« (1972) oplyser Sigfrid Svensson, at i Västmanland i Sverige gav bønderne et stjernebillede navnet »bonden, karlen og oxen«.

Til himlens og skyernes skiftende udseende og farve knyttede bønderne et væld af detaljerede meteorologiske forudsigelser, der ofte blev udmøntet i rimet form som i »aftenrøde morgensøde«. Junge nævner endvidere følgende eksempler:

»Ere Skyerne derimod rødstribede, da venter han den følgende Morgen Blæst, og efter hans Erfaring giver Morgen-

røde Aftenbløde. Merker han mod Aftenen omkring ved hans Zenith en Samling af lyse og rolige, bølgedannede Skyer, da kalder han dette Phænomen en Ark og han indretter sine Ting til godt Veir.«⁸

Bøndernes astronomi var således centreret om de himmelleger, der kunne tjene som konkrete holdepunkter i deres daglige, naturbundne tilværelse. Hvad angik deres astrologiske forestillinger, så relaterede de sig ikke som i den »videnskabelige« astrologi til et komplekst samspil mellem planeterne, men til enkelte, synlige himmelleger, først og fremmest månen. Denne forskel til trods rummer de to astrologier fælles træk. Det skyldes primært, at de havde et fælles udspring i en ringe beherskelse af såvel den jordiske natur som af den sociale og politiske situation – der dermed ofte blev til en ukontrollabel »skæbne«.⁹ Det er baggrunden for, at der blev lagt så stor vægt på at forudsige tørke, misvækst, »pestilens«, krig og dyrtid. Slægtskabet viser sig ved, at den »lærde« astrologi ligesom den »folkelige« i et vist omfang byggede på en simpel ligheds-tænkning, som vil blive eksemplificeret i det følgende.

Før kalendervæsenets udbredelse tjente månen for bønderne som en let anvendelig tidsmåler i forbindelse med fastlæggelsen af eksakte terminer for fælles sociale aktiviteter. Det krævede ikke kendskab til større talværdier at fastsætte en fremtidig begivenhed til at finde sted efter et antal ny- eller fuldmåner. Med kristendommens indførelse overtog de religiøse højtider i stort omfang denne rolle, og som tidligere nævnt blev også de katolske helgendage brugt til nærmere tidsbestemmelser. Men derved var månens rolle ikke udpillet. Den var i det daglige en nærværende og samtidig mystisk planet, idet de fleste bønder sandsynligvis intet kendskab havde til, at det var solens, jordens og månens indbyrdes stilling, som forårsagede dens skiftende udseende. Denne mystiske foranderlighed gjorde det oplagt at sætte månens forskellige faser i forbindelse med det, der skete på jorden ud fra den tankegang, at lige afstedkommer lige, dvs. at det, som blev gjort i voksende måne, også ville vokse, mens det, som blev gjort i aftagende måne, ville gå tilbage. Det var derfor hesten, som Junge skriver, skulle på vinterfoder i voksende måne, og gødningen skulle spredes i aftagende måne, så ukrudt ikke voksede op og udsugede jorden.

Der findes kun få eksempler på, at bønderne tog varsel af stjernerne. Svensson nævner, at de svenske bønder mente, at hvis bonden og karlen i det førnævnte stjernebillede byttede plads, så karlen gik bagest og så på, at bonden selv kørte ok-sen, ville det betyde, at nøddår var på vej. Et eksempel på at også den folkelige astrologi centrerede sig om mulighederne for social og naturmæssig uorden.

Bønderne og almanakastrologien

Tankegangen bag den »folkelige« astronomi og astrologi kom til at præge bøndernes forhold til almanakkens astronomiske og astrologiske oplysninger og forskrifter. Deres opfattelse af almanakken blev imidlertid også præget af deres cykliske, naturbundne tidsopfattelse. Den »naturkalender«, bønderne indrettede deres arbejde efter, var i bogstaveligste forstand en »evighedskalender«. Set ud fra dette perspektiv var det ene års kalendariske forskel fra det foregående eller det kommende år abstrakt og ret ligegyldig. Derfor stod nogle bønder fremmede over for det nødvendige i at anskaffe en ny almanak hvert år. Svensson beretter f.eks. om en kone, der beklagede sig over, at hendes mand var så dum, at han et år købte en ny almanak, selv om den gamle var så god som ny. En anden bonde havde forstået, at der skulle en ny almanak til hvert år – men ikke at det var fordi, den var forskellig år for år. Så da han et år ikke havde fået fat i en almanak, fordi der var ud-solgt, købte han det følgende år flere stykker for fremover at være på den sikre side. På sin vis faldt den gamle evigheds-kalender dermed mere i tråd med bøndernes traditionelle tids-opfattelse end den omskiftelige årsalmanak. Evighedskalen-deren var grundlæggende struktureret over det, som var iden-tisk år for år: Året og hver måned havde et fast antal dage, og hver dag havde sin helgen og sit bogstav. At »A« et år betød søndag og et andet år måske tirsdag var mindre væsentligt, men efter kalenderreformen i 1700 var den gamle evigheds-kalender ubrugelig.

En af de ting, der motiverede bønderne til at købe almanak-ken, var dens vejrforudsigelser. Som tidligere nævnt var der ud for stort set hver dag anført, hvordan vejret ville forme sig, om det ville blive sne, frost, regn, slud osv. Grundlaget for disse vejrforudsigelser var ofte en antagelse af, at vejret fulgte

den 19-årige måncyklus – dog klogeligt med forbehold for Guds indgriben. Denne stikordsagtige dag-for-dag-oversigt var let at forstå – også for dem med ringe læsefærdighed. Det samme gjaldt sjældent for de kvartalsvise oversigter i det prognostiske tillæg, som fulgte efter almanakkens kalenderiske del – måske bortset fra deres konklusioner. Men de gav almanakken et imponerende videnskabeligt præg. Som eksempel skal her anføres *Bagge Wandels* vinteroversigt for 1669:

Vinteren tog sin Begyndelse forleden Aar 1668 den 10 December om Midnat/ da ☉ gick i $\frac{2}{3}$ første punct oc gjorde os 23 grad 23 m. syder Declinatie/ den korteste Dag 6 timer 38 Min oc lengste Nat 17 Timer 22 Min paa norder Poli Høyde 56 grad. Paa samme Tid finder sig Himmelens Beskaffenhed saaledis/ Saturn i \approx 11 grad i sit eget daglige Huus/ in Exaltatione Trip. dir. in gaudia men Occid. i Jupiters Huus. Velux retr ♀ i 15 m. Trip dir. Orientalis oc udi det Tegn den er svagest udi/ ♂ udi \approx 23 occidentalis oc ere med slet ingen vesentlig digniteter begafvit/ ♃ i ♄ in faciebus men ocsaa occidentalis i Mercurii Huus/ oc i det Tegn den regnis svagest udi. Men ☾ i ☽ 29 udi sit Skins afftagelse. Naar ofvenmelte Planeter deres løb oc Himmelens Beskaffenhed vel tages i act/ da findes den kolde Saturnus med den kolde oc vaade Maane sterckest for nogen af de andre Planeter/ aff hvilcket kan sluttis/ at vi faaer en sterck oc kold Vinter oc Sne nock. « (Almanak for det Aar efter Christi Fødsel 1669).

Som det fremgår af dette eksempel var de kvartalsvise vejrforudsigelser ofte formuleret i så generelle vendinger, at de sjældent kunne slå fejl. De partikulære dag-for-dag forudsigelser må derimod lige så ofte have været forkerte som rigtige. Det kan derfor på sin vis undre, at bønderne stædigt insisterede på, at »vejret« skulle indgå i almanakken. Men denne insisteren skyldes sandsynligvis et samspil af forskellige faktorer. For det første var vejret af stor betydning for bøndernes arbejde, specielt fordi deres naturbeherskelse var ringe og dyrkningsmetoderne simple. Sultegrænsen var derfor en altid nærværende realitet. På den baggrund gav det en vis tryghed, at der var nogen, der vågede over de naturkræfter, som bønderne selv oplevede som overmægtige.

For det andet var det en udbredt opfattelse, at *selve* almanakken havde magisk kraft, og hvis vejret blev slettet, mistede den noget af denne kraft. Almanakken var en klenodie i

hjemmet på linje med salmebog og bibel, der også – da det jo var Guds ord – blev betragtet som mere end blot papir med bogstaver på. Grundlaget for bøndernes ærefrygt for almanakken var først og fremmest dens mange mystiske tegn, som de færreste kendte baggrunden for og den egentlige betydning af. Det gjaldt f.eks. aspektoplysningerne. \circ \oslash C betød konjunktion mellem Mars og månen, men hvor mange vidste det, og hvis de gjorde, hvad så?

Almanakkens kraftfuldhed bevirkede, at den blev tillagt en række af de bogstavelige egenskaber, bønderne forbandt med det, der havde forbindelse til kirken. Ligesom et salmebogsblad eller en olat blev betragtet som lykkebefordrende på jagen, kunne et almanakblad i nødstilfælde gøre samme gavn. En salmebog eller en almanak kunne også holde en ond ånd borte fra kreaturerne, og almanakken indgik ofte i kloge mænds og koners kure. Svensson beretter, at en klog mand engang – i overensstemmelse med lighedstænkningen – foreskrev en bonde, som havde en meget mager hest, at sætte et almanakblad for juli måned – hømåneden – op over hestens bås, så skulle den nok tage på i vægt.

Lighedstænkningen er også altdominerende i bøndernes meget bogstavelige tolkning af almanakkens forskellige symboler. Som før nævnt rummede almanakken for hver dag oplysninger om, i hvilket stjernetegn månen befandt sig. Baggrunden herfor var, at det var af betydning for åreladningen, da man ikke måtte årelade på den legemsdel, som hørte under et bestemt stjernetegn, hvis månen befandt sig i dette tegn. Men bønderne havde deres egen tolkning heraf. Vandmanden og fisken blev set som tegn på regn, og hvis de optrådte flere dage i træk, ville det regne ekstra voldsomt og vedvarende. Desuden blev stjernetegnene sat i forbindelse med agerdyrkningen ud fra den samme bogstavelige lighedstænkning. Ærter måtte ikke sås i stenbukken, for så ville de ikke koge ud – det ville de til gengæld i fisken. Kartoffler lagt i skorpionens tegn blev skurvede, i vandmanden vandede og i stenbukken stenede. Lagt i tvillingens tegn ville man få et stort udbytte. Man skulle selvfølgelig gå på jagt i skyttens tegn og fiske i fiskens. Endelig måtte man ikke fri i jomfruens tegn, for så ville konen blive den dominerende.

Aspekttegnene tolkede bønderne forståeligt nok ikke i samme grad som dyrekredsens tegn, idet de fleste af dem

fremtrådte som ret uudgrundelige. Men de bidrog naturligvis til at lade almanakken med dens magiske kraft og blev derfor som alt andet betragtet som en nødvendig ingrediens. Man tolkede dog naturligt nok solen som tegn på godt vejr, og nogle så Mars som tegn på dårligt vejr, »fordi der gik en pil gennem solen« (♂).

Det var en udbredt skik blandt bønderne at gemme de gamle almanakker, specielt den fra en persons fødselsår. Man troede, at lægen (eller den kloge kone) lettere kunne foreskrive en behandling ved sygdom ved at se i denne almanak. Bønderne var altså ikke ubekendt med, at astrologien også indgik i en medicinsk sammenhæng.

Som det fremgår af ovenstående eksempler gav bønderne den middelalderlige astronomi og astrologi et helt nyt indhold, således at den kom til at passe ind i deres dagligdag og tankegang. Samtidig forstod almanakudgiverne at udforme almanakken således, at den imødekom bøndernes behov – og dermed naturligvis også udgiverens økonomiske interesser. Dette samspil bevirkede, som det vil fremgå af det følgende, at det blev uhyre vanskeligt at ændre almanakken i overensstemmelse med nye tiders krav.

Almanakken i oplysningens tjeneste

»Drewsen gav (...) i en lang Aarrække Menigmand Undervisning i Landbrug ved sine Tillæg til Almanakken, der trængte ind i alle Huse, hvor ellers ingen Bøger kom.« (C. Christensen)

Kampen om vejrforudsigelserne

I slutningen af 1600-tallet gjorde en række almanakudgivere de første forsøg på at rense almanakken for en del af de astrologiske oplysninger og forskrifter og i stedet give den et mere moderne videnskabeligt tilsnit. Bagge Wandel havde i 1669 udgivet en helt traditionel almanak, men i 1683 erstattede han de kvartalsvise vejrforudsigelser med tre tillæg, hvori han tog bladet fra munden og afsvor astrologien.

I det første tillæg, »Om de to yderste oc langsomste Planeter/ Saturni oc Jupiter Tilsammenkomst i nærværende Aar 1683«, gav han en naturvidenskabelig-astronomisk orientering om de

to planeters bevægelse på himlen, som han afsluttede med en kritik af astrologerne. Astronomi var en menneskelig kundskab, men astrologerne havde efter Wandels mening ingen astronomisk viden – og kun Gud vidste, hvilken indflydelse planeterne havde på det jordiske:

»Naar dette forskreffne rettelig offverveyes oc tillige ansees/ hvad slig ♄ ♃ oc ♂ pleier at forarsage i Verden/ da finder mand denne ufeilbarlige Slutning angaaende nærværende Aar/ at mange skal vofve sig til at gifve os Undervisning om hvis Forandringer der skal følge paa denne Conjunction/ som dog er en Gud allene bekient Visdom/ oc der alligevel icke forstaar Maaden oc Proportionen hvoreffter Planeternis Bevægelser skeer/ som dog er en Menneskelig Kundskab«.

Udfaldet mod astrologerne tyder på, at dette første reformforsøg ikke primært var affødt af et ønske om at opdrage læserne men snarere var et internt-videnskabeligt opgør. Astrologien byggede på det *geocentriske* verdensbillede, men i slutningen af 1600-tallet stod dette verdensbillede for fald, idet flere og flere astronomer tilsluttede sig Kopernikus' og Keplers teori om, at universet er *heliocentrisk*.

Som det fremgår af det andet tillæg med titlen »Kort Underretning om disse Almanackers Brug«, var Wandel dog opmærksom på, at reformer kunne medføre modstand fra bøndernes side. Han forklarede, at han havde udskiftet de gamle bogstavbetegnelser for ugens dage, som almanakken havde videreført fra evighedskalenderen, med ugedagenes navne, »hvilken liden Forandring skal icke vorde umagelig naar mand der til lidet blifver vant.« Desuden gjorde han rede for, at han for hver søndag havde angivet tidspunktet for solens op- og nedgang og ud for hver dag havde anført, hvornår månen stod i syd, således at tidspunktet for høj- og lavvande kunne beregnes. Endelig havde han til hjælp for dem, der rejste om natten, anført månens op- og nedgang. Også dette tillæg blev afsluttet med en afstandtagen fra astrologien, og Bagge Wandel fremsatte det håb, at han ville få det store arbejde, det havde kostet at beregne den nye type almanak, vel betalt:

»Saa at mand vil formode at disse Maanens Tafler skal blifve tienligere end en Hob unyttige Aspecter mand har udeluct.

Det kand mand sige med Sandhed/ at den har kost meere Arbeide for dette ene Aar end 2000 Aars Aspecter at udrage aff Ephemeriderne. Oc vil Umagen for et hvert efterfølgende Aar icke blifve mindre effter som dend store Forandring der er paa Maanens Løb gjør at et Aars Udregninger kan icke i ringeste Maader tiene til et andet. Hvilket Arbeide mand dog gierne vil continuere om mand fornemmer at det bliffver saa nyttig som mand forhaaber/ oc mand saadan Slags Almanacker maa vel betalles.«

Bagge Wandel vovede dog ikke helt at udelade aspektoplysningerne, og han gav fortsat råd om de rette tidspunkter for åreladning og kopsætning. Men han fandt ingen forståelse og belønning for sine reformer hos køberne. Det fremgår med al tydelighed af, at han det følgende år måtte udgive en helt igen- nem traditionel almanak med »en Hob unyttige Aspecter«, bogstavbetegnelse for dagene osv. De økonomiske interesser gik således forud for videnskabligheden – og det blev dermed i sidste instans bønderne, der gik af med sejren. Efter at have opgivet sine udfald mod astrologerne nøjedes Bagge Wandel i 1684 med at give en historisk med titlen: »Continuatio Chronologiæ, Ofver Det Fornemste som sig hafver tildraget i Evropa« – omfattende perioden 1255–1513. Med dette tillæg rettede han i højere grad din opmærksomhed mod læsernes oplysningsbehov.

Fra det følgende år fik universitetet eneret på at udgive almanakker, og Rundetårn, astronomiens højborg efter Thyge Brahes Uranienborg, kom på forsiden. Universitetet følte sig også forpligtet til at udarbejde almanakken i overensstemmelse med de nye astronomiske landvindinger. Almanakken for 1685 lignede således i høj grad den, Bagge Wandel med så ringe succes havde udgivet to år tidligere. De astrologiske oplysninger var begrænset til en generel passus om månens indflydelse på vejret: »Naar nogen steds findis tegnet ☾ nær/ betyder det at Maanen den Dag er nærmest Jorden/ hvilket pleier at give forandring i Veirliget naar Ny og Fuldmaane eller Quartererne dermed indfalder.« Desuden forsøgte man at gøre almanakken til et officielt meddelelsesorgan ved at inkludere en »Kort Underretning om de ny Jernbissmere/ som nu over alt i Hans Kongl. Majestæts Lande oc Provincier her efter skal brugis/ i stedet for Træbissmerne/ som gandske skal afskaffis.« Formålet med de nye bismere var at garantere præci-

Forsiden af 1685-almanakken. Kopi fra Lebech. (Det kgl. Bibliotek).

sere afvejning ved køb og salg – et tegn på, at der i denne periode skete en stigning i handelssamkvetmet, hvilket også fremgår af, at listen med markedsoplysninger nu er blevet så lang, at den må indgå som et separat tillæg til almanakken. Da Niels Heldvad udgav sine almanakker, var markedernes antal

så ringe, at der var plads til oplysningerne ud for de enkelte dage.

Universitetet havde imidlertid lige så ringe succes med sin moderniserede almanak, som Bagge Wandel havde haft. Frem til 1688 vendte den gradvist tilbage til sit gammelkendte udseende – med undtagelse af de kvartalsvise vejrforudsigelser, som fremover helt forsvandt. I stedet indgik et tillæg med morgen- og aftenbønner og salmer. I denne skikkelse fortsatte almanakken nogenlunde uændret frem til 1779. Dog forsvandt kopnings- og åreladningsanvisningerne i 1700.

Umiddelbart kan det forekomme besynderligt, at universitetet ikke insisterede på, at almanakken skulle renses for de astrologiske elementer, som ingen af de lærde professorer ved Rundetårn i mindste måde troede på. Alle reformforsøg strandede imidlertid på pres fra de *bogtrykkere*, som universitetet på skift forpagtede sit almanakprivilegium til. Reformerne medførte hver gang et mærkbart fald i salget af almanakker, og det stred naturligvis mod bogtrykkernes kommercielle interesser.

Denne konflikt blev atter aktualiseret i 1779, da astronomiprofessor Thomas Bugge udelod dag-for-dag vejrforudsigelserne af almanakken. Afsætningen faldt, og almanakforpagter Höpffner klagede til konsistorium. Ludvig Baden, der var medlem af konsistorium, holdt med Bugge og hævdede ifølge Rasmus Nyerup, »at man ikke af nogle enfoldige Bønders Nykker skulle lade sig forlede til at prostituere sig for Samtid og Efterverdenen.«¹⁰ Konsistoriums flertal gav imidlertid Höpffner medhold, og Bugge måtte fremover, som han selv udtrykte det, affinde sig med at være en »privilegeret løgner«. Rasmus Nyerup delte i øvrigt selv i nogle år skæbne med Bugge, men til sidst forbød hans samvittighed han det: »Han kunde isærdeleshed ikke uden Vemod see en stakkels jævn troskyldig Bonde i al Enfoldighed tye til sin Almanak, for at erfare, hvordan Vejret vilde blive i næste Uge.«¹¹ Den egentlige sejrherre i striden om vejrspådommene var dog den »jævne, troskyldige bonde«, der boykottede de moderniserede almanakker.

Også i andre europæiske lande protesterede bønderne kraftigt mod forsøg på at ændre almanakkens traditionelle udseende og indhold. I »Den oprigtige Almanakmand, en saare kuriøs og nyttig Bog for Ungdommen, Borgerfolk og Land-

mænd, tilligemed en hundreदारig Kalender«, som udkom herhjemme i 1797, giver C.G. Steinbeck en malerisk beskrivelse af, hvad der skete i Preussen, da Frederik den Store – også i 1779 – forsøgte at indføre en almanak »hvori alt det var ladet ude, som kunde føre den almindelige Mand bag Lyset, og idets Sted anføre lutter nyttige og behagelige Ting.«¹² Af Steinbecks redegørelse fremgår det klart, at bønderne følte sig snydt. Den nye almanak havde ikke den (magiske) værdi, de så i den gamle:

»Men hvorledes gik det med disse Almanakker? Meget forskiellig. Kongen og alle kloge Folk i det hele Land glædede sig over denne Forandring; de derimod, som ikke vidste hvor megen Nytte de kunde have af disse nye Almanakker; men snarere troede, at de derved *tabte* saare meget – bleve fortreddelige og opbragte derover, skrege over utidige Forandringer, o.d.l. Da disse Almanakker nu kom ud, saae man ret en Tummel paa Markederne, som var større, end nogen sinde tilforn; man stormede hen til Bogbindernes Boder, og der blev en skrækkelig Allarm; man loe, man knurrede, man spottede, man skieldte – og Bogbinderne beholdte den største Deel af deres Almanakker liggende usolgte – thi hellere vilde man slet ingen Kalender eller Almanak have i Huset, end saadan een, hvor man ikke kunne see, naar man skulle purgere og aarelades, ei heller fandt de de sædvanlige Tegn □ △ ec. eller kunde see Veirets Forandringer forud. Ja en vis Kone i Landsbyen + + +, ikke langt fra Berlin, var visseligen om Natten, da hun var kommen hjem fra Markedet, og havde kjøbt een af de nye *Almanakker*, bleven slaget ihjel af hendes Mand for dette Kjøbmandskabs Skyld, dersom ikke den naadige Herre der paa Stedet havde forbarmet sig og kjøbt den af hende igien. – Mange havde hørt sladdre om nye Forandringer i Religionen, og trak og dette derhen, som nu var skeet med Forandringerne i Almanakken. Andre, som foregav at forstaae Sagen bedre, paastode, at de Herrer Stjerneseere ikke mere vilde give sig den Umage at betragte Aspekterne og udregne dem. – Kort i det hele Land var der iblandt Almuen en forfærdelig Misfornøielse, Knurren og Skrigen, fordi man vilde give dem en nye Almanak, og dette bevægede den gode Konge til i Aaret 1780 igien at give dem deres gamle unyttige og skadelige Almanak, – thi (...) i saadanne Ting, hvor det kom an paa *enhvers egen Mening*, vilde han ikke paatrænge Nogen noget.«¹³

I Preussen som i Danmark var det dog ikke kun et spørgsmål

om »meningsfrihed«, der bevægede almanakudgiverne til at genindføre vejrforudsigelserne. Også her lå der i sidste instans finansielle årsager bag, som det fremgår af Joh. Elert Bodes mere nøgterne redegørelse for det mislykkede preussiske reformforsøg i »Om Veirligets Forudsigelse« (1821):

»Da det her værende (...) Kongelige Videnskabelige Akademie for omtrent 40 Aar siden af nøie overtænkte Grunde undlod i Almanakken at anføre noget om Veirliget, leed Ud-giverne et saa føleligt Tab, at man var nødt til i Almanakken, som udkom Aaret efter, igien at indføre de vilkaarlige Anmeldelser om Veirliget.«¹⁴

En notits om almanakforpagtningen i K.H. Seidelins »Læsendes Aarvog for 1799« giver et klart indtryk af, hvor betydelige bogtrykkernes økonomiske interesser i almanakvæsenet var. Notitsen var foranlediget af, at konsistorium havde afvist at bortauktionere sit privilegium til den højstbydende ved ud-løbet af Schultz' kontrakt i 1799:

»Boghandler A. Soldin ansøgte Konsistorium om at Forlaget maatte sættes i Auxion, da han agtede at byde, kort efter tilbød Professor Gamborg at ville give 1500 Rdr. aarlig for Forlaget. Strax efter indkom Bogtrykker Seidelin med det Tilbud at ville trykke særskilte Almanakker for de to Norske Stæders og for Kiels Poli-Højde, item for Island, og tillige give 1600 Rdr. i aarlig Forpagtningsafgibt, samt erlægge Prof. Astr. et Honorarium for de særskilte Beregninger. Ved en senere foranlediget Ansøgning vedblev Seidelin disse Tilbud med Forhøjelse i Summen til 2000 Rdr. aarlig. Konsistorium forlængede for den nærværende Kontrahent Hr. Dir. Schultz Forlaget paa 25 Aar imod 2000 Rdrs. aarlig Afgibt, og forbandt han sig tillige til at trykke særskilte Almanakker for een af de Norske Stæders Polihøjde.«¹⁵

Ved at undlade en auktion mente Seidelin, at universitetet gik glip af ca. 30.000 rigsdaler over de følgende 25 år, idet flere bogtrykkere sandsynligvis ville have budt op til 3.000 og tolv år senere 4.000. Men under alle omstændigheder er der tale om en imponerende stigning fra et par hundrede rigsdaler i anden halvdel af 1700-tallet til 1.200 i 1798 og 2.000 rigsdaler de følgende 25 år. Disse tal tyder samtidig på, at afsætningen af almanakker må have været stærkt voksende i den pågældende periode.

Det var efter alt at dømme også tilfældet i Sverige, idet Linné i 1751 følte sig foranlediget til at advare bønderne mod at indrette deres landbrug efter almanakkens anvisninger: »Den, som tager såningstiden utur Allmanackan eller stjernehwalfwet, han bedrar sig så säkert, som den wisligen uträknar samme tid efter trän, som de slå ud sina löf; altså bör hwar och en dömma af såningstiden af wäxterne.«¹⁶

Landhusholdningsselskabets oplysningsvirksomhed

Efter konsistoriums beslutning i 1779 om, at almanakken fortsat skulle rumme de kompromitterende vejrforudsigelser, blev der i en årrække ikke ændret på almanakkens kalendariske del. På et andet område skete der imidlertid en væsentlig fornyelse, idet en række af de kræfter, som var engagerede i landboreformværket, fandt ud af, at den populære almanak kunne bruges som et oplysningsorgan over for de bønder, der tøvende med at indføre nye dyrkningsmetoder og drive ekspansivt, markedsrettet landbrug. I 1782 blev Det kgl. Landhusholdningsselskab pålagt at udarbejde et tillæg til almanakken, der introduceredes således: »Det er Hans Kongelige Majestæts allernaadigste Villie og Befaling at de Psalmer og Bønner, som hidtil har staaet i Almanakken, skal udelades, og at Hans Landhuusholdnings-Selskab i Kiøbenhavn i deres Sted lader indrykke adskillige Huusholdnings-Regler og nyttige Iagttagelser eller praktiske Haandgreb. I Følge forbemeldte allernaadigste Tilladelse, begynder Selskabet med dette Aar sine Anmærkninger, Bonden i Særdeleshed til Oplysning og Nytte.«

Gennem de artikler, Landhusholdningsselskabet indrykkede i almanakken i den kommende 50-årige periode, får man et klart indtryk af den modstand, mange bønder ydede mod at omstille deres landbrug til den ny tids krav. Det er således symptomatisk, at det første råd gik ud på, at bønderne skulle ophæve *landsbyfællesskabet*. »Som næsten ingen af de Raad, hvilke Selskabet agter at give Land-Almuen, kan nyttes og iværksættes uden Fællesskabets Ophævelse, saa maae man begynde med at anbefale denne vigtige Sag.« Således lød indledningen til den første artikel. Og i det følgende blev alle de fordele opregnet, bønderne ville have af at ophæve fællesskabet. Endvidere lokkede man med præmier på 25 til 100 Rdl.

til byer, »som vise sig mest stræbsom og villig til at efterkomme de kongelige Anordninger om Fællesskabets Ophævelse.« Sædvanligvis præmierede Landhusholdningsselskabet *individuelle* præstationer og ansprede dermed bønderne til selvstændighed og indbyrdes konkurrence, men når det gjaldt landsbyfællesskabet, indså selskabet åbenbart, at det var nødvendigt at præmiere dét *kollektiv*, man søgte at komme til livs.

I de følgende år blev der givet konkrete anvisninger på, hvordan bønderne kunne øge deres jords udbytte gennem kløveravl, havevæsen, bedre indrettede møddinger, staldfodring m.m. Men i 1823 måtte Joh.C. Drewsen atter vende tilbage til udgangspunktet – nødvendigheden af at opgive fællesskabstanken. Det skete i en artikel om *markfred*, hvor hans ordvalg lå tæt op ad det, som benyttedes i den første artikel fra 1782: »Enhver forstandig Bonde vil tilstaae mig, at uden Markfred, ei blot om Sommeren, men ogsaa om Foraaret og Efteraaret, kan næsten ingen gavnlig Forbedring iværksættes.« Selv om fællesskabet nu var ophævet de fleste steder, vægrede mange bønder sig stadig ved i praksis at acceptere omend ikke den private ejendomsret så den private brugsret til jorden. Drewsen så sig derfor nødsaget til at skærpe tonen:

»Kun raader jeg Dig, min gode Bonde, at Du aldrig bør benytte Evret paa den Maade, som nu er brugelig i nogle af vore Provindser, hvorved Qvæget uden Vogter driver om fra Mark til Mark, nedtræder Hegnene, afbider Plantningerne og beskadiger Vintersæden. Mod denne Uskik bør Du af alle Kræfter sætte Dig, og aldrig selv tage Deel deri. Du bør handle saaledes, fordi det er overensstemmende med Din egen Fordel; fordi Du med fuldkomneste Ret kan fordre, ene at benytte hvad der groer paa Din Mark; fordi Du ikke, uden at begaae en Uretfærdighed, kan lade Dit Qvæg afæde eet eneste Straae paa Din Naboes Mark, naar han ikke tillader det; fordi Du, ved at iagttage Markfreden, handler overensstemmende med Regieringens Villie, der, idet den har seet, hvor stor Skade der tilføies vort Agerbrug ved Evrets Misbrug, har givet et kraftigt Lovbud mod dette. (...) Læg altsaa modig Haand paa Værket og frygt intet, om end nogle af Dine ufornuftige Brødre skulle dadle Dig for Din Beslutning, ei at taale Ufred i Din Egn.«

– Som det var typisk for de fleste af tidens folkeopdragere, strukturerede Drewsen sin artikel som en fornuftig snak med/til den fornuftige bonde – om andre bønders ufornuft.

I det traditionsstyrede bondemiljø havde den ældre generation en stor autoritet i dens egenskab af traditionsbærer. Denne autoritet var imidlertid endnu en hindring for den nyere landøkonomi, og Drewsen fandt det derfor også nødvendigt i den ovenfor citerede artikel at argumentere for et opgør med den ældre generations ledende rolle: »Ingen agtbar Bonde maae nogensinde troe, at Forfædrenes Dyrkningsmaade, eller Egnens Brug, kan altid tjene ham til Rettesnor,« hedder det bl.a. I stedet satte Drewsen troen på udvikling og fremskridt. Hver generation skulle nå videre end den foregående, og han spørger – igen den fornuftige bonde:

»Var Din Farfader klog nok til at indsee Fordelene ved Udskiftningen, eller satte han sig ikke meget mere imod den af al Kraft eller klagede lydelig derover? Kunne Du nu ønske at Dine Jorder atter laae stykkeviis i Fællesskab med de andre Byemænd? Nei, sikkerlig ikke! Du er altsaa i denne Henseende klogere end han, hvorfor skulle Du ei ogsaa kunne være det i andre Henseender? (...) Prøv altsaa Dine Forfædres Erfaringer uden forudfattet Mening; sammenlign dem med det, Du selv har erfaret, og med meningerne af Mænd, til hvem Din Fornuft giver Dig Troe og Tillid, – Behold til Din Veiledning det Gamle, som Forfædrene have overantvortet Dig, sammenføj dertil det Nyere, som Tiden og egen Eftertanke lærer Dig, og dan deraf et Heelt, som passer til Din nærværende Stilling og til den Tidsalder, hvori Du lever, og læg derefter Din Dyrkningsplan.«

Sådan var idealet for den ny tids bonde, som Landhusholdningsselskabet nu i 50 år havde søgt at fremdyrke.

Drewsen forsøgte at bekæmpe traditionalismen med *rational argumentation* – for fornuft, plan og eftertanke. Men som det fremgår af hans eget billede af den ufornuftige bonde, lå denne tænkemåde mange bønder fjernt. I 1832 klagede Drewsen netop over deres planløshed. De dyrkede jorden »uden Eftertanke, enten efter et Indfald, eller en indbildt Nødvendighed, ja mange Gange endog uden at have ordentligen inddelt Jordlodden.« Beskrivelsen minder meget om den, Junge gav af Hørsholm-bøndernes »vilde« landbrug efter ophævelsen af fællesskabet i 1773. Efter århundreders traditionsbestemt landbrug var det ikke så let at få bønderne til at tænke i langsigtet, selvstændig planlægning – selv med Drewsens vejledninger i hånden. For mange var de endnu »døde vejledere«.

I 1830'erne og 40'erne fortsatte Landhusholdningsselskabet dog ufortrødent med at give bønderne konkrete råd om, hvordan de burde indrette deres landbrug efter moderne principper, specielt hvad angik husdyravlen. Forædling af den animalske produktion kom på dagsordenen med det mål, at de danske bønder kunne klare sig bedre i den skærpede konkurrence. De blev opfordret til at slutte sig sammen i foreninger, som f.eks. købte en god hingst til fælles afbenyttelse – en forløber for andelstanken. Men samtidig dukkede der stadig med jævne mellemrum beklagelser op over, at bønderne i for høj grad hang fast ved »den gamle slendrian«. I 1840 gjaldt det deres manglende ekspansionslyst. De satte sig i for stort omfang det samme mål som de traditionsbundne Hørsholm-bønder: »Naar Bonden har nok til Føde og Klæder for sig og sin Hustru, for sine Børn og sine Folk, er hans Stilling god og han behøver ikke meer, vil En sige.« Hvis nogen havde mere, mente mange, det skyldtes hekseri, men den slags fordomme måtte bønderne opgive, og på det punkt kunne de med fordel vende sig mod nogle af tidens oplysningsværker, hed det sig.

Debatten om helgennavnene

Mens Drewsen gav bønderne råd og formaninger, blev almanakkens kalendariske del stadig diskuteret. I 1802 gav en fodnote i L. Engelstofts »Om den Indflydelse, Opdragelsen, især den offentlige, kan have paa at indplante Kiærlighed til Fædrelandet« anledning til, at der startede en offentlig debat om almanakkens helgennavne. Denne debat er især interessant derved, at den bl.a. kom til at dreje sig om bøndernes *tidsbevidsthed*.

Som det fremgår af titlen på Engelstofts bog, var den et resultat af den nationalistiske strømning, der prægede begyndelsen af 1800-tallet, bl.a. under indflydelse af den franske revolution og den skærpede internationale handelskonkurrence. Af bogen fremgår det utvetydigt, at Engelstofts mål var en disciplinering af de befolkningsgrupper på landet og i byerne, som hidtil havde været uden politisk indflydelse, men nu i stigende grad begyndte at formulere krav herom – med datidens samlebetegnelse »den danske almue«. På den baggrund kan det ikke undre, at Engelstoft især lagde vægt på den militære opdragelse og i anden række skoleundervisningen. Men derud-

over mente han, at man burde forsøge at bearbejde befolkningens *sanselighed*, og her kunne man lære noget af den katolske kirke, der kendte »den Kunst at fængsle Hiertet og Indbildningskraften ved sandselige Midler.«¹⁷ – bl.a. ved afholdelsen af helgenfester. Engelstoft udviklede derfor den tanke, at man ved at udskifte almanakkens helgennavne med navnene på fremtrædende personligheder i den danske historie kunne benytte den samme »kunst« i fædrelandskærlighedens interesse:

»Det er gaaet saa vidt, at Almanakkerne – den meest udbredte Folkelæsning – ere blevne opfyldte med alle muelige Helgeners og Helgeninders Navne, om hvilke kun enkelte *Lærde* vide noget. Exemplet er imidlertid et nyt Bevis paa Kirkens konsekvente Klogskab i at benytte ethvert Middel. Hvad om man i *vore* satte Navnene Christian 4, Niels Ebbesen, Hvitfeld og Niels Juul, Lars Gram, Anna Colbiørnsen og Philippa, Peder Oxe, Griffenfeld og Bernstorff, Holberg, Rothe, Suhm og andre, der ere Dans og Nors Prydelse, istedet for Sct. Franciscus, Pomcratius, Polycarpus, Ursula, Clara, Birgitte ec.? Disse Legender (saa kaldte, fordi de virkelig læstes for Almuen i Middelalderen) hverken kunne eller burde *nu* være nogen Gienstand for Almueundervisning og hvortil saa deres Navne? Men kan det samme siges om de førstanførte danske og norske Mænd? eller er Kiendskab til Borgerskabets Velfortiente mindre vigtig end til Kirkens?¹⁸

Den første til at svare på disse spørgsmål blev en anonym skribent (ifølge Erslew lig Rahbek), der i »Den danske Tilskuer« nr. 93-94 1802 i hovedtrækkene tilsluttede sig Engelstofts ide. Han mente dog, at den foreslåede reform burde følges op af en læsebog med forklaring på navnene til brug i almueskolen, og om vinteraftenerne kunne en »oplyst og nidkær Folkelærer« (dvs. præst) påtage sig at foredrage og forklare bogens indhold for den voksne almue. Da Rahbek fortsatte sit indlæg i nr. 101-102, var han imidlertid blevet gjort opmærksom på, at for bønderne, almanakkens købere, var helgennavnene ikke blot et katolsk efterslæb men konkrete orienteringspunkter i arbejdslivet – et aspekt Engelstoft helt havde overset i sin højttravende nationale begejstring. Rahbek foreslog, at en kyndig landøkonom skulle se nærmere på sagen, således af de væsentligste mærkedage eventuelt kunne bevares sideløbende

med de nye nationale, men ender dog nærmest med helt at af-færdige denne problematik:

»Een eneste Indvending, den eneste grundede, det er mig bevidst at have hørt, vil jeg endnu til Slutning berøre. Ved mange af de gamle Almanaknavne – siger man – har Bonden sine Mærker, som man ikke maa betage ham. For lidet Landmand til at kunde have Stemme om, hvorvidt ikke en stor Deel af disse Mærker høre til gammel Bondepractica, og være Efterladenskaber af Papisteri og Overtro, vil jeg blot anmærke, at det, i Tilfælde, at dette Dagvælgeri virkelig skulle befindes at have nogen Grund, vilde være en let Sag, fra en eller anden kyndig og oplyst Landmand, som en hr. Høegh i Gientofte, at indhente den fornødne Oplysning i denne henseende, og da sætte hine gamle Mærkenavne i Almanakken ved Siden af de nye Mindenavne; om imidlertid Sancte Syvsovere behøvede at beholde deres Privilegium paa at bebude os syv Ugers Regn, eller Sancte Margrethe, eller hvad det forresten er for en hellig Dame, paa at fylde Nødderne med Vand, er vel ikke saa afgjort, da jeg har stor Formodning om, at disse Privilegier, saa tit man end har hørt dem citere, dog ved nøiere Efterspørgsel mueligen torde befindes, aldeles ikke at existere; og vilde da ogsaa i denne henseende en Forandring af Almanaknavnene høre til det everriculum fermente veterie, den Udfeielse af den gamle Suurdei, som vi i mange Maader endnu saa høiligen trænge til.«¹⁹

Rahbek var helt klart for »lidet Landmand« til at tale med om følgerne af at slette helgennavnene. Det samme gjaldt den næste debattør, Hans Johansen, der kom med et indlæg året efter i nr. 1–2 af »Den danske Tilskuer«. Han mente dog, at nogle af mærkedagene burde bevares, »da ældgammel Praxis nok Hjemler dem deres Paalidelighed.«²⁰

I »Minervas« september-nummer 1803 tog pastor P.A. Wedel fra Skaarup imidlertid bladet fra munden og kom med et indlæg, der havde den jordforbindelse, debatten hidtil havde manglet. Som pastor Junge kendte han bønderne på nærmeste hold – han udtalte sig på baggrund af »en elleveaarig Omgang med Almuen«. Den bonde, Wedel tegner et billede af, havde alle den traditionsbundne bondes kendetegn. Som Junge så Wedel kritisk på bondestanden, men han så lige så kritisk på sin samtids opdragelsesforsøg, der var præget af den samme

mangel på kendskab til bønderne, som Engelstoft og Tilskuerkribenterne demonstrerede. Indledningsvis skriver Wedel, at omgangen med almuen

»har lært mig at kiende dens Tænkemaade, og oplyst mig om de Fordomme, hvoraf den er meest indtaget. Dette Bekiendtskab har overbeviist mig om, at af alle Fordomme, hvoraf Almuen er fængslet, er ingen stærkere, ingen vanskeligere at sønderbryde, end den Modbydelighed, som denne i Almindelighed har ytret for enhver Ting, der har Udseende af Nyhed. Men kan det vel være andet? Den er indsuget med Modermelken; næret i Barndommen af uvidende Forældre; og i den mere voxne Alder maaskee endog stundom bestyrket ved uheldige Forsøg, som deels umodne Projecter, deels Ubekiendtskab med den rigtige Fremgangsmaade, have voldet«. ²¹

På den baggrund mente Wedel, at almuen ingen forståelse ville have for den foreslåede reform og derfor ville ræsonnere:

»Nei! da hellere undvære baade Almanak og Veirprofeterie og Navnregistre og deslige; og det saa meget mere, som nogle af de vigtigste Begivenheder, hvilke Almanakken beretter, desuden blive bekiendtgjorte fra Prædikestolen paa de fleste Steder. Og blev da nu ikke Følgen: at saare faa af aldrende og voxne Folk anskaffede sig Almanakker, og meget nyttigt, som nu udbredes ved disse, vilde da tillige tabes«. ²²

Som belæg for almuens modstand mod reformer nævner Wedel bl.a. den skæbne, som overgik den preussiske almanak, men han kunne lige så godt have henvist til det dalende salg af almanakker herhjemme, da Bugge i 1779 slettede vejrspådommene.

Som Junge tegner Wedel et meget præcist billede af bøndernes brug af helgendagene og af deres konkrete, situationsbundne og aperspektiviske tidsopfattelse, der gjorde datoer, år og måneder meningsløse. Han fraråder på den baggrund en udeladelse af helgennavnene:

»At borttage disse af Landmandens Almanak, vilde i hans Øine være det samme, som at indføre Uorden i hans Arbeide, eller volde ham Bryderie og Besværlighed med at lære en Snees eller flere ubekiendte Navne. Og ingen af delene seer han gierne. Men det er ikke allene sit Markarbeide, Bonden bestemmer efter visse Dages Navne. Han erindrer

og paa denne Maade mange for ham og hans Huus vigtige Begivenheder. Sin egen, sin Hustrues, sine Børns Alder bestemmer han i Almindelighed ikke efter Dagens Datum, men efter dens Navn, saaledes som man i Almindelighed har gjort i gamle Dage. Og ligesom han sielden bestemt angiver eller veed Aarstaller paa sin Fødsel, men beregner og tilkiendegiver den efter en eller anden mærkelig Tildragelse, som enten har været samtidig, eller kort før eller efter denne, saaledes bruger han og hverken Maaneder eller Datum, men blot Dagens Navn til sine øvrige Tidsmærker. Udrydder man nu disse Navne, eller ombytter dem men andre, forarsager man ikke derved en temmelig Forvirring i Landmandens Chronologie eller Tidsregning? Hvorledes skal han, som ikke engang veed, hvor mange Maaneder der ere i et Aar, og altsaa langt mindre kender disses Navne, nu erindre sin Fødselsdag eller andre for ham og hans vigtige Tidspunkter, der nu have faaet Navne, som ere ganske ubekjendte for ham.«²³

Heller ikke forslaget om at udgive en bog med forklaringer på de nye navne levnede Wedel store chancer: »Han kan ikke engang – uden med største Vanskelighed – overtales til at købe den Psalmebog, han skal bruge hver Søndag; og hvorledes kan man da – uden nogen Forberedelse – vente, at han skal sætte sig i en – i hans Tanker saa unyttig – Bekostning, som den, at anskaffe sig en saadan Bog, vilde blive?«²⁴ Disse overvejelser leder uvægerligt tanken hen på en bemærkning hos Junge om, at de nordsjællandske bønder hellere ville drikke surt øl hele livet end give 8 skilling for en bog om ølbrygning.

Som tidligere nævnt havde Wedel selv – på trods af sit kendskab til bondestanden – haft dårlige erfaringer med sine oplysnings- og opdragelsesforsøg. Han omtaler også en af sine kolleger, der syv-otte år tidligere var kommet til en menighed, hvoraf kun to var i stand til at læse. Præsten forsøgte derfor at etablere voksenundervisning om aftenen, men fremmødet var så ringe, at han måtte opgive projektet. På den baggrund konkluderer Wedel, at folkeoplysningen måtte begynde i skolen. Og ved at udarbejde tilstrækkeligt morsomme og pædagogiske lærebøger til børnene, kunne man måske også få de ældre til at interessere sig for dem, så de kunne »fortrænge de gemene og yderst flauere Viser, der – desværre – næsten findes i hvert Huus.«²⁵

Engelstoft lod sig dog ikke slå ud af kritikken. I 1808 stillede

han i »Tanker om Nationalopdragelsen« atter spørgsmålet: »Hvad, om man, istedetfor den Klynge af Overtroens Hærførere eller Fostere, hvis Udødelighed vore Almanakker endnu vaage over med samme Omhyggelighed som Middelalderens Munke, betegnede enhver Dag med et hæderligt Navn eller en lærerig Begivenhed af Fædrelandets Historie?« (p. 251). Men denne gang fik han, så vidt jeg ved, ikke noget svar.

Først i 1822 tog Rasmus Nyerup atter spørgsmålet op til debat, men han konkluderede pessimistisk, at det var

»vel muligt, at vi til Efterkommerne maa overlade den (...) Reform – *de catholske Helgennavnets Udryddelse*. Disse Papisteriets endnu i Almanakken overblevne Levninger ere saa indvævede i Nationens Hverdagslivs Chronologie og Oeconomie, ere for menige Mand saa rige på Reminiscentser og Mindelser, at deres Bortskaffelse vil være udsat for ikke ubetydelige Vanskeligheder. Men, at disse Vanskeligheder skulde være uovervindelige, det være langt fra mig at antage! Der er baade hos os og i Tydskland gjort saa vældige Angreb imod denne Helgenhær, at den vistnok tilsidst maa vige Marken«. ²⁶

Heri fik Rasmus Nyerup nu ikke ret. Selv om helgendagene med tiden fik mindre betydning for bøndernes »Chronologie og Oeconomie«, så findes de stadig i den almanak, universitetet årligt udgiver.

Almanakken løsrives fra sin rod i astrologien

I 1821 skrev Gustav Ludvig Baden i en artikel om »Almanakens Oprindelse« pessimistisk, at »man endnu i vore Tider ikke har kundet bragt det saavidt med Almuens Oplysning, at den ringeagter de Veirspaadomme, som end i Dag vanzire vore Almanakker«. ²⁷ Et tiår senere blev almanakken dog endelig løsrevet fra dens oprindelige rod i astrologien. I 1833 overtog professor Olufsen dens udarbejdelse, og for ham lykkedes det, som Bagge Wandel og Thomas Bugge forgæves havde forsøgt i henholdsvis 1683 og 1779 – at udelade vejrforudsigelserne, og fra 1834 forsvandt også aspekt- og stjernetegnene.

Olufsen lod i 1833 meddelelserne fra Landhusholdnings-selskabet udgå til fordel for en artikel med titlen »Om Veirets Forudsigelse«, hvori han argumenterede for reformen. Efter at

have begrænset de stjernekyndiges kompetanceområde til månens og stjernernes bevægelse på himmelen konkluderer Olufsen:

»Derimod foregaaer der mange andre Ting i Naturen, som de lærde enten aldrig tilfulde ville kunne udforske, eller som de i det mindste ikke endnu kiende nøie nok, til forud at kunne angive, naar de ville indtræffe. Hertil hører Veirligets Forandringer. Aarstidernes komme er vis nok, fordi de beroer paa Jordens Stilling mod Solen; men om f.Ex. Sommeren vil blive varm eller kold, tør eller vaad, det er Ingen endnu istand til at forudsige; thi hverken gives der nogen vis Følge i Veirligets Gang, saa at efter et vist Tidsrum et Aar af samme Beskaffenhed skulle komme igien, heller ikke er der, saavidt det synes, nogen sikker Slutning af gjøre fra det foregaaende Aar eller Aarstid. Alle de Forsøg, man har gjort paa, at forudsige Veirliget et Aar eller længere i Forveien, ere derfor mislykkede, og de Veir-Angivelser, som efter gammel men ikke god Skik, hidtil have staaet i Almanakken, ere derfor nu, som aldeles upaalidelige, blevne udeladte«.

Helt uden vejr blev almanakken dog ikke med det samme, idet man fremover valgte at give en oversigt over det foregående års vejr med den begrundelse, at »Høstens Udfald og mange andre Begivenheder i det daglige Liv tildeels have været afhængige deraf.« Tydeligvis et forsøg på at mildne overgangen til en vejr-løs almanak.

I de følgende år fulgte Olufsen den naturvidenskabelige linje op ved ud over meddelelserne fra Landhusholdningsselskabet at lade forskellige videnskabsmænd udarbejde kortfattede populærvidenskabelige artikler om en række af de emner, som hidtil kun var blevet behandlet i oplysningsværker og derfor kun var nået ud til en begrænset læserkreds. Der havde dog allerede i 1819 været en forløber for denne type artikler i form af en redegørelse for forskellen mellem soltid og middeltid. Den var foranlediget af, at det foregående år havde medført en vis forvirring, at professor Schumacher havde anført de to forskellige tidspunkter for solens op- og nedgang i almanakken. Frem til 1784 havde Rundetårn signaleret, når klokken var 12 efter soltid, men det havde fået mange til at tro, at deres ure gik galt, og de klagede derfor uafbrudt til urmagerne. Disse

ansøgte derfor om, at Rundetårn fremover indrettede signallerne efter middeltid, hvilket blev bevilget. Frem for helt at opgive soltiden valgte almanakudgiverne i 1818 at anføre begge tidspunkter »til Bequemmelighed for Landboen, som har nu en gang vant sig til at rette sig efter Solen«.

Den dobbelte tidsangivelse faldt ikke i Rasmus Nyerups smag. Han mente, den blot ville tjene til at forvirre bønderne, og ironiserede således over almanakkens forklaringer:

»Ja man har endog i en egen Afhandling villet belære ham /dvs. bonden/ om Forskjellen paa *Middeltid* og *Soltid* og gjøre ham begribeligt, at hans Klokke gaaer rigtigt, men Solen galt!«²⁸

Nyerup har givetvis ret i, at den slags spidsfindigheder lå uden for de fleste bønders horisont – specielt fordi urets minutløse tidsudmåling endnu ikke spillede nogen rolle i deres dagligdag. Men det skildrede hændelsesforløb peger på, at urets abstrakte tid var blevet af stigende betydning i byerne. Inden for den fremvoksende industri blev det uret – repræsenteret ved fabriksfløjten – som kom til at regulere og inndele arbejdsdagen.

De naturvidenskabelige artikler, almanakken bragte i 1830'erne, havde det samme mål som en stribe af populærvideenskabelige værker, der udkom fra slutningen af 1700-tallet med titler som »Den oprigtige Almanakmand« (1798), og »Om Veirligets Forudsigelse« af Joh. Elert Bode (1821), nemlig at komme de stadig eksisterende overtroiske forestillinger til livs. Man måtte erkende, at det ikke var tilstrækkeligt blot at slette vejrspådommene, aspekt- og stjerne-tegnene, »de uforstaaelige og unyttige Tegn«, som H. C. Ørsted udtrykte det i 1834 i en artikel om tordenvejr. Den blev i 1836 fulgt op af en artikel om kometer, hvori observator P. Pedersen lagde vægt på at forklare, at videnskaben havde borttaget grundlaget for at knytte overtro til disse himmellegemer.

I første halvdel af 1800-tallet fuldførtes således de bestræbelser, som var blevet påbegyndt i slutningen af 1600-tallet. Almanakken mistede sin »krimskramsagtige baroqve og urimeligheden sprenglærde Physiognomi«, som Rasmus Nyerup beskrev 1700-tallets almanak. Den slap fri af astrologien og blev i stedet en astronomisk kalender og et organ for bondens oplysning og opdragelse.

Noter

1. I *Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog*, udgivet 1915 af Danmarks Folkeminder, har præsten Joachim Junge givet en levende skildring af, hvordan han sognebørn levede og tænkte i 1700-tallet.
2. Cit. efter Lebech 1969 p. 84.
3. Ibid. p. 77
4. Cit. efter Gregersen 1957 p. 93.
5. Junge 1915 p. 260.
6. Ibid. p. 131.
7. Graves 1942 p. 152.
8. Junge 1915, p. 260.
9. Det er f.eks. interessant at bemærke, at stjernetroen i 1500- og 1600-tallets litteratur ofte blev formuleret i forbindelse med beskrivelser af »elementernes rasen« og politisk ustabilitet. Som eksempler kan nævnes Shakespeares dramaer »King Lear«, »Macbeth« og »Stormen« (The Tempest).
10. Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter bd. 18, 1822 p. 206.
11. Ibid. p. 204.
12. Steinbeck 1797 p. 2.
13. Ibid. p. 2f.
14. Bode 1821 p. 3.
15. Seidelin 1799 p. 215 f.
16. Linné: *Skånska Resa* (1751) p. 102.
17. Engelstoft 1802 p. 58.
18. Ibid. p. 58f.
19. Den danske Tilskuer nr. 93–94 1802 p. 815f.
20. Den danske Tilskuer nr. 1–2 1803 p. 7f.
21. *Minerva* Sept. 1803 p. 236.
22. Ibid. p. 237f. Med sin sidste bemærkning henviser Wedel sandsynligvis til meddelelserne fra Landhusholdningsselskabet.
23. Ibid p. 240.
24. Ibid. p. 250.
25. Ibid. p. 258.
26. Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter bd. 18 1822 p. 210.
27. Baden 1821 p. 214.
28. Det skandinaviske Litt. Selsk. bd. 18 1822 p. 210.

Litteraturliste

Almanak for det Aar efter Christi Fødsel 1669–1850.

Baden, Gustav Ludv.: *Almanakkens Oprindelse*. Smaa Afhandlinger og Bemærkninger, fornemmelig i Fædrelandets, Middelalderens, og den christne Kirkes Historie. Kbh. 1821–24.

- Bode, Joh. Elert: *Om Veirligets Forudsigelse*. Odense 1821.
- Bonde-Practica eller Veir-Bog hvoraf man kan kiende det gandske Aars stedsevarende Løb og Veirligt, fra Aar til Aar. 1794.
- Børthy, Lissa: *En dansk billedkalender fra 1513*. Folkeminder 12, 1966.
- Engelstoft, Laur.: *Om den Indflydelse, Opdragelsen, især den offentlige, kan have paa at indplante Kiærlighed til Fædrelandet*. Kbh. 1802.
- Graves, Karoline: *Ved Halleby Aa*. Kbh. 1942.
- Gregersen, H. V.: *Niels Heldvad. Nicolaus Helduaderus. En biografi*. Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland nr. 17. Kbh. 1957.
- Jansson, Sam Owen: *Almanackan og Bondepraktikan. Det trykte ordet 500 år*. Skansen 1941.
- Johansen, Hans.: Et indlæg i debatten om helgennavnene i Den danske Tilskuer nr. 1-2 1803.
- Junge, Joachim: *Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog*. Danmarks Folkeminder bd. 13. Kolding 1915.
- Just, Anton Frantz: *Den nyeste Bondepraktika til Nytte for Landmænd og Agerdyrkere*. Viborg 1800.
- Lebeck, Mogens: *Fra runestav til Almanak*. Thjels/Kbh. 1969.
- Liebgott, Niels-Knud: *Kalendere. Folkelig tidsregning i Norden*. Nationalmuseet 1973.
- Liebgott, Niels-Knud: *Vil du vide med god mag, når indfalder Påskedag...* Det skabende Menneske. Kbh. 1981.
- Lithberg, Niels: *Almanackan. Från astrologisk rådgivare till svensk kalender*. Stockholm 1933.
- Lithberg, Niels: *Naturens almanacka*. Folkminnen och Folktankar 18. Göteborg 1931.
- Lodén, Lars Olaf: *Tid. En bok om tideräkning og kalenderväsen*. Stockholm 1968.
- Markusen, Finn: *Kortfattet udsigt over Astrologiens Opkomst, Uddannelse og Udbredelse til Norden*. Annaler for Nordisk Oldkyndighed 1840-41.
- Nilsson, Martin P:n: *Tideräkning*. Nordisk Kultur 21. Stockholm 1934.
- Nyerup, Rasmus: *Om den ældste trykte, særskilt udkomne, danske Almanak; med et Par Ord om den nu brugelige*. Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter bd. 18, 1822.
- Nyrop C.: *Danmarks Almanakker*. Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Nov.-Dec. 1887.
- Rahbek, K. L.: *Om at optage de Fædrelandet og Menneskeheden hellige Navne i steden for de catholske Helgenes i Almanakken. Et Brev til Hr. Dr. Philos Engelstoft*. Den danske Tilskuer nr. 93-94 og 101-102. Kbh. 1802.

- Ramus, C.: Over Kalendere. Minerva Dec. 1793.
- Seidelin, K. H. (udg.): *Læsendes Aarvog for 1799*.
- Steinbeck, Gottlieb: *Den oprigtige Almanakmand. En saare kurios og nyttig Bog for Ungdommen, Borgerfolk og Landmænd*. Kbh. 1797.
- Svensson, Sigfrid: *Bondens år. Kalender, mærkesdagar, hushållsregler, väderleksmärken*. Stockholm 1972.
- Tillyard, E. M. W.: *The Elizabethan World Picture*. London 1970.
- Tuheld, Ebbe: *Bondepraktikan, en översättning från danskan*. Arkiv för Nordisk Filologi. Lund 1929.
- Wedel, P. A.: *Brev til Udgiveren af Den danske Tilskuer angaaende det forslag at optage berømte fædrelandske Navne i Almanakken isteden for de Catholske Helgenes*. Minerva Sept. 1803.